

עיון בדרך המשא ומתן התלמודי

הרב עמוס שושן¹

לעילוי נשמת אחייני סרן יאיר יעקב שושן הי"ד
מפקד צוות החוד בסיירת הנח"ל נפל ביום י"ג טבת תשפ"ה

ראשי פרקים:

ים התלמוד

המחלוקת בתלמוד

מקרים הרחוקים מהמציאות

תנא היכא קאי

תורה שבעל פה הכתובה

אגב גררא

לחזור ללימוד בעל פה

ים התלמוד

ים התלמוד, כך כינו חכמינו את האוצר הרוחני הרב האצור בין דפי הש"ס. כינוי זה מתאר נכונה לא רק את הכמות שיש בתלמוד אלא גם את אופיו וקצב זרימתו. ממש כמו הים, פעמים שהוא רגוע ופעמים שהוא סוער. וכמו בים, יש צורך לנווט בין גליו על מנת להגיע למקום מבטחים. פעמים בשעת סער, אחיזה בדף אחד בעוז ובנחישות יש בה לא רק הצלה, אלא אף יכולת להאיר אור חדש על הסוגייה כולה. אך לכל אלו צריך להקדים וללמוד מעט על דרך המשא ומתן התלמודי.

תחילה יש לעמוד על שינויי הלשון בין המשנה לגמרא, הבדלים אלו מלמדים על אופיים ומהותם של המשנה והגמרא. במשנה מובאת ההלכה בלשון קצרה ופסקנית כמעט ללא כל משא ומתן, לעומתה הגמרא מאריכה בבירורי הדעות המובאות במשנה ובחיפוש אחר מקורן, טעמיהן וסברותיהן. מכאן אנו למדים כי עיקרו של משא ומתן זה איננו במסקנות ההלכתיות הנובעות ממנו אלא בדרכי העיון והחקירה שבאמצעותן מגיעים לאותן מסקנות.

1 הרב עמוס שושן, בוגר הישיבה, משמש כרב יישובי רכס פוריה ומחבר פורה. מאמר זה הוא פרק מתוך ספרו, שעתיד בס"ד לצאת לאור בקרוב.

רבים תהו האם ישנו מאפיין מסוים שעל פיו בנוי המשא ומתן התלמודי. נראה כי אין מאפיין אחד החורז את דרך המשא ומתן התלמודי בכללותו. המעייין ימצא כי דרכו של המשא ומתן בסדר קודשים שונה מזה הנמצא בסדר נזיקין, לא ראי זה כראי זה. הצד השווה שבהם הוא ההיגיון הזך עליו הוא מושתת, וליתר דיוק חיבור ההיגיון האנושי והשכל האלוקי הבאים לידי ביטוי בתלמוד כאחת.

על אף ההיגיון המצוי בלימוד התלמוד, ישנן מגבלות מסוימות בדרך הלימוד. כך לדוגמא קבעו חכמינו כי "אין עונשין מן הדין"². כלומר, אין לחייב עונש על פי לימוד של קל וחומר, אע"פ שקל וחומר הוא מהמידות בהן התורה נדרשת. גם דין זה עצמו יש בו הגיון, כמובא בפוסקים,³ אך מכל מקום אנו רואים שאף בלימוד הגיוני יש מגבלות בהפעלתו, אם לקבל לימוד זה בכל מקרה או לא.

כמו כן ישנן הלכות שנמסרו במסורת מיוחדת ואין דנים בהן כלל, דוגמת ההלכות הידועות בשם "הלכה למשה מסיני", הרי הן כהלכה פסוקה שאין לערער עליה ולדון בה אף לא במידות שהתורה נדרשת בהן, גם כאשר לימוד זה הגיוני בתכלית.⁴

2 סנהדרין עג ע"א. ואף שנחלקו התנאים בדין זה נפסק להלכה שאין עונשין מן הדין.

3 שלושה טעמים נאמרו בדבר: כיון שהקל וחומר הוא היקש שכלי, ואדם דן קל וחומר מעצמו, ולפיכך חוששים לעניין עונש, אולי יש פרכא על הקל וחומר (הליכות עולם). או כיון שהלמד חמור מן המלמד היא הנותנת שלא תועיל לו הכפרה בעונש של המלמד הקל ממנו, (מהרש"א על סנהדרין סד ע"ב. ודוגמא לזה במכות ב ע"ב, בדין גלות במזיד). ויש אומרים, שהוא גזירת הכתוב שלמדנו מדין הבא על אחותו שהיא בת אביו ובת אמו, שנכתב בפירוש, אע"פ שיכל להלימד בקל וחומר מבת אביו או בת אמו. (ר"א מורח, פרשת שמייני)

4 ישנו מתח מתמיד בין הלימוד המחודש ע"פ המידות שהתורה נדרשת בהן, ובין אותן ההלכות שאין לערער ולחדש בהן. ענין זה בא יפה לידי ביטוי בסיפור על משה רבינו בבית מדרשו של רבי עקיבא, כמסופר במנחות כט ע"ב: "אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שעלה משה למרום, מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות, אמר לפניו: רבש"ע, מי מעכב על ידיך? אמר לו: אדם אחד יש שעתידי להיות בסוף כמה דורות ועקיבא בן יוסף שמו, שעתידי לדרוש על כל קוץ וקוץ תילין תילין של הלכות. אמר לפניו: רבש"ע, הראהו לי, אמר לו: חזור לאחורך. הלך וישב בסוף שמונה שורות, ולא היה יודע מה הן אומרים, תשש כחו; כיון שהגיע לדבר אזהר, אמרו לו תלמידיו: רבי, מנין לך? אמר להן: הלכה למשה מסיני, נתיישבה דעתו". התלמוד מספר כי משה חזר לאחרי שמונה שורות כביטוי לכך שלא ידע מה היו אומרים, וחלשה דעתו. ואולם כאשר שאלו תלמידיו של רבי עקיבא את רבם בהלכה אחת: רבי מניין לך? ורבי עקיבא ענה: הלכה למשה מסיני, או נחה דעתו של משה. כאן רואים את המתח המתמיד בין כח החידוש להנחות היסוד שבתורה. כאשר משה שומע את אותם חידושי תורה ואינו מבין דבר חלשה דעתו, ואולם כאשר הוא שומע כי הביסוס להלכות המחודשות היא ההלכה למשה מסיני - נחה דעתו. הוא מבין כי רק המקרים מחודשים הם, אך הדינים נסמכים על דרכי הלימוד המקובלות של התורה שבע"פ, ועל ההלכות שנמסרו לו בסניני.

כן מצאנו במסכת נדה מה ע"א שאמר רבי עקיבא תוך חידושו בהלכה כי כל התורה היא הלכה למשה מסיני: "ת"ר, מעשה באשה אחת שבאת לפני ר"ע, אמרה לו: רבי, נבעלתי בתוך שלש שנים, מה אני לכהונה? אמר לה: כשרה את לכהונה. אמרה לו: רבי, אמשול לך משל, למה הדבר דומה - לתינוק שטמנו לו אצבעו בדבש, פעם ראשונה ושניה - גוער בה, שלישית - מצצה. אמר לה: אם כן - פסולה את לכהונה. ראה התלמידים מסתכלים זה בזה אמר

אף על פי כן ניתן לומר כי המשא ומתן התלמודי בנוי על מערכת לוגית שאפשר לעמוד עליה. בתלמוד מרביתם להיעזר במודלים להבנת הסוגיות. כך, על דרך משל, בנויקין עוסק התלמוד במודל המושתת על נזקי קרן או נזקי רגל. בתחומים האחרים מופיעים מודלים שונים. ע"י המודל ניתן לברר את הדין עד לפרטים, ומתוך בירור זה ניתן להשליך על מצבים השונים מן המקרה הנדון אך דומים לו באופן פעולתם.

המחלוקת בתלמוד

עניין מיוחד בתלמוד הוא הניסיון למעט במחלוקת ולצמצם הבדלים בין השיטות השונות. בתלמוד מצויות מחלוקות רבות בין חכמים והן מוסיפות לבירור האמת,⁵ כיון שכל מחלוקת מראה צדדים מסוימים שיש בדעה אחת ואין בדעה אחרת מתברר דין לאמיתו. אף על פי כן נעשה ניסיון לצמצם את המחלוקות.

כל שכן נכון הדבר במקרה בו מתגלה סתירה בין דעתו של חכם במקום אחד לדעתו במקום

להם: למה הדבר קשה בעינינו? כשם שכל התורה הלכה למשה מסיני, כך פחותה מבת שלש שנים - כשרה לכהונה הלכה למשה מסיני. ואף רבי עקיבא לא אמרה אלא לחדד בה את התלמידים.

אכן, דווקא רבי עקיבא גדול התנאים וגדול המחדשים בהלכה (וכפי שהארכנו בפרקו) הוא הדורש (ספרא בחוקותי פרשה ב): "אלה החוקים והמשפטים והתורות, החוקים אילו המדרשות, והמשפטים אילו הדינים, והתורות מלמד ששתי תורות ניתנו להם לישראל אחד בכתב ואחד בעל פה, אמר ר"ע וכי שתי תורות היו להם לישראל והלא תורות הרבה ניתנו להם לישראל, זאת תורת העולה, זאת תורת המנחה, זאת תורת האשם, זאת תורת זבח השלמים זאת התורה אדם כי ימות באהל, אשר נתן ה' בינו ובין בני ישראל זכה משה ליעשות שליח בין ישראל לאביהם בשמים, בהר סיני ביד משה, מלמד שניתנה התורה הלכותיה ודקדוקיה ופירושה ע"י משה מסיני."

5 עיין אבות ה, יז: "כָּל מַחְלֻקַת שְׁהִיא לְשֵׁם שְׁמַיִם, סוּפָה לְהִתְקַיֵּם. וְשְׂאִינָה לְשֵׁם שְׁמַיִם, אֵין סוּפָה לְהִתְקַיֵּם. אִיזוּ הִיא מַחְלֻקַת שְׁהִיא לְשֵׁם שְׁמַיִם, זוּ מַחְלֻקַת הַלֵּל וְשְׂמַאי. וְשְׂאִינָה לְשֵׁם שְׁמַיִם, זוּ מַחְלֻקַת קֶרַח וְכָל עֲדָתוֹ". מכאן שיש מקום למחלוקת, אם היא לשם שמים. בהקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות עמד על כך שריבוי המחלוקת היא תוצאה של חסרון בשימוש ת"ח ולימוד התורה וכמובא בתלמוד סנהדרין פה, ב: "תניא, אמר רבי יוסי: מתחילה לא היו מרבין מחלוקת בישראל, אלא בית דין של שבעים ואחד יושבין בלשכת הגזית, ושני בתי דינים של עשרים ושלושה, אחד יושב על פתח הר הבית ואחד יושב על פתח העזרה, ושאר בתי דינים של עשרים ושלושה יושבין בכל עיירות ישראל. הוצרך הדבר לשאול - שואלין מבית דין שבעירך, אם שמעו - אמרו להן, ואם לאו - באין לזה שסמוך לעירך. אם שמעו - אמרו להם, ואם לאו - באין לזה שעל פתח הר הבית. אם שמעו - אמרו להם, ואם לאו - באין לזה שעל פתח העזרה. ואומר: כך דרשתי וכך דרשו חברי, כך למדתי וכך למדו חברי. אם שמעו - אמרו להם, ואם לאו - אלו ואלו באין ללשכת הגזית, ששם יושבין מתמיד של שחר עד תמיד של בין הערבים. ובשבתות ובימים טובים יושבין בחיל. נשאלה שאלה בפניהם, אם שמעו - אמרו להם, ואם לאו - עומדין למנין. רבו המטמאים - טמאו, רבו המטהרין - טהרו. משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכן - רבו מחלוקת בישראל. ונעשית תורה כשתי תורות". פירש זאת הרמב"ם כך; בין שני אנשים שווים בשכלם המחלוקת מועטות, אך ככל שנתמעטה דרישת החוכמה של התלמידים ביחס לרבותיהם כך רבתה ביניהם המחלוקת. הרמב"ם מדגיש הרמב"ם שלא הייתה זו טעות בשמועות, אלא שהיו צריכים לברר שמועותיהן הרבה יותר. ע"ע בספר מחקרי תלמוד, ירושלים תש"ן, "דרכים של צמצום מחלוקות אצל אמוראי בבלי", עמ' 135.

אחר. במקרה כזה התלמוד מנסה ליישב את דבריו באחד מן האופנים הבאים:

המקרים שונים ולכן הדין שונה בשני המקומות.⁶

בירור הנוסחה, האם אכן מדובר באותו חכם.⁷

במקום אחד אלו דברי החכם ובמקום אחר אלו דברי רבו, אף שהובאו בשמו.⁸

הבנת המקרה עליו נאמר הדין הייתה מוטעית או בלתי שלימה.⁹

היסוד לדיון המעמיק והארוך בדברי החכמים ויישוב שיטתם היא ההנחה כי כל חכם אמר את דבריו בכובד ראש בעיסוק בענייני תורתנו הקדושה שהיא תורת חיים ותוצאות לימודה הם הלכה למעשה, ומתוך אחריות כלפי עצמו וכלפי הדורות האחרים. בנוסף, עלינו להניח כי

6 ובלשון הגמרא: הכא במאי עסקינן. ביטוי זה מובא מאות פעמים בתלמוד. לדוגמה במסכת שבת דף צא ע"ב: "מיתיבי: המוציא קופת הרוכלין ונתנה על אסקופה החיצונה, אף על פי שרוב מינין בחוץ - פטור, עד שיוציא את כל הקופה, קא סלקא דעתך בצררי, קשיא לחזקיה! - אמר לך חזקיה: הכא במאי עסקינן - באורגסי". או כיוצא בזה בתענית ד ע"ב: "רבי יהודה אומר העובר לפני התיבה כו'. ורמינהו: עד מתי שואלין את הגשמים? רבי יהודה אומר: עד שיעבור הפסח, רבי מאיר אומר: עד שיעבור ניסן! אמר רב חסדא: לא קשיא, כאן לשאול, כאן להוכיר".

7 דוגמאות לתירוצים כאלו: מוחלפת השיטה, כברכות יז ע"ב: "קשיא דרבנן אדרבנן, קשיא דרבנן שמעון בן גמליאל אדרבן שמעון בן גמליאל! - אמר רבי יוחנן: מוחלפת השיטה". דרך אחרת לתירוץ: תרי תנאי ואלויבא, כמובא במסכת תענית כח, א: "מני מתניתין? לא רבי מאיר, ולא רבי יהודה, ולא רבי יוסי. אי רבי מאיר - ליתני שבו בני דוד בן יהודה שניה, אי רבי יוסי - ליתני שבו בני יואב בן צרויה שניה! - לעולם רבי יוסי, ותרי תנאי אליבא דרבי יוסי". ובדומה לזה שני חכמים ששמעו את ההלכה מרבים, אך אחד מהם לא שמע כי רבו חזר בו מדבריו, דוגמא לכך המובא בתלמוד מסכת ביצה דף כד ע"ב: "ואמר מותרין הם. מותרין למאי? רב אמר: מותרין לקבל, ולוי אמר: מותרין באכילה. אמר רב: לעולם אל ימנע אדם עצמו מבית המדרש אפילו שעה אחת. דאנא ולוי הוינן קמיה דרבי כי אמרה להא שמעתא. באורתא אמר: מותרין באכילה, בצפרא אמר: מותרין לקבל. אנא דהואי בי מדרשא - הדרי בי, לוי דלא הוה בי מדרשא - לא הדר ביה". וכעין זה מובא במסכת שבת קלו ע"ב: "באורתא אמר רבא הכי לצפרא הדר ביה". אפשרות נוספת היא ששני חכמים בעלי שם פרטי שווה אמרו את הדבר ולאחר העיון נמצא כי מדובר בשני חכמים שונים.

8 הא דידיה הא דרביה, וכמובא במסכת ראש השנה לד ע"ב: "ומי אמר רבי יוחנן הכי? והאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוצדק: בהלל ובמגילה, אם שהה כדי לגמור את כולה חוזר לראש! לא קשיא; הא דידיה, הא דרביה". דרך אחרת קרובה לזו מצאנו בשבת מה ע"ב בדברי רבי יוחנן: "אמרו הלכה כרבי שמעון", ומעיר על כך התלמוד: "אמרו וליה לא סבירא ליה".

9 בלשון התלמוד: "חסורי מחסרא והכי קתני". בהגדרת לשון זו נחלקו הראשונים. יש המפרשים כי המשנה לקתה בחסר והתלמוד בא להשלים את החסר. ויש המפרשים כי המשנה קיצרה בלשונה והתלמוד מרחיב לשון זו ומשלימה. הוא הדין בבבלי ודוגמא ברורה לכך נמצאת במסכת בבא מציעא דף קד ע"ב: "תני רב שיזבי קמיה דרבא: עד בא השמש תשיבנו לו - זו כסות לילה, השב תשיב לו את העבוט כבוא השמש - זו כסות יום. אמר ליה: דיממא בליליא למה לי, ודליליא ביממא למה לי? אמר ליה: איסמיה? (כלומר: אמחננה) אמר ליה: לא, הכי קאמר: עד בא השמש תשיבנו לו - זו כסות יום שניתנה לחבול בלילה, השב תשיב לו את העבוט כבוא השמש זו כסות לילה שניתנה לחבול ביום". התנא החליף בשינונו יום בלילה ולילה ביום ורבא תיקנו. אגב, גם שיבוש זה נבע מן השינון על פה.

בחלק מן המקרים קיבל את דעתו מרבו, ורבו קיבל מרבו, וכן הלאה עד למשה שקיבלה מסיני. יחוד נוסף בדרך המשא ומתן התלמודי היא דרגת הוודאות הגבוהה בה משתדלים להוכיח את הטענות המובאות בו. אין מסתפקים בכך שדבר מסוים הוא מתקבל על הדעת, אלא דורשים שלא תהיה אפשרות אחרת להסביר דבר זה. ולפיכך מצויים בתלמוד הרבה "דחיות" וניסיונות הוכחה, כך נשארת למסקנה רק הוכחה שאינה ניתנת להידחות.¹⁰ דרך זו מיושמת לא רק בעניינים הלכתיים אלא אף בענייני אגדה ואמונה.¹¹

מקרים הרחוקים מהמציאות

בתוך השאלות שהתלמוד מברר באריכות יש שאלות מעשיות רבות הנוגעות לחיי היום, יום הלכה למעשה. אולם לצד שאלות אלו, פעמים רבות מובא בתלמוד משא ומתן ארוך במקרים הרחוקים מהמציאות, שהסבירות שמקרים אלו יקרו בפועל היא נמוכה מאוד, אם בכלל. אם כן, מדוע דנה הגמרא במקרים אלה, שיתכן ולא יתרחשו כלל? להלן כמה אופנים להסבר הדבר.

על דרך הדמיון

התשובה הראשונה קשורה לדברינו לעיל בדרך המשא ומתן התלמודי הבנוי על "מודלים". מאותם מודלים עקרוניים ניתן ללמוד ולהסיק על מקרים אחרים שמצויים בהווה ובעשייה היומיומית. המודל עשוי להראות מוזר ורחוק מן המציאות, אך הוא מודל עקרוני, ובעזרתו ניתן לגבש מסקנות ביחס לבעיות מעשיות אחרות המקבילות לו.

דרוש וקבל שכר

אופן נוסף הוא כגון הלכות שחכמי התלמוד מעירים עליהם כי דבר זה "לא היה ולא עתיד להיות", כיוון שיש בעשייתו הרבה הגבלות, על פי ההגדרות והסייגים שקבעה לגבי ההלכה.

10 דוגמא לכך בברכות ל ע"ב: לתחילת המשנה "אין עומדין להתפלל אלא מתוך כבוד ראש", מחפשת הגמרא מקור: "מנא הני מילי? אמר רבי אלעזר; דאמר קרא: והיא מרת נפש. ממאי? דילמא חנה שאני, דהות מריא לבא טובא! אלא אמר רבי יוסי ברבי חנינא מהכא: ואני ברב חסדך אבוא ביתך אשתחווה אל היכל קדשך ביראתך. ממאי, דילמא דוד שאני, דהוה מצער נפשיה ברחמי טובא! - אלא אמר רבי יהושע בן לוי, מהכא: השתחוו לה' בהדרת קדש, אל תקרי בהדרת אלא בחרדת. ממאי? דילמא לעולם אימא לך, הדרת ממש, כי הא דרב יהודה הוה מציינן נפשיה והדר מצלי! אלא אמר רב נחמן בר יצחק מהכא: עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה". כל אפשרות שעולה נבדקת אם היא מוכרחת, אם לא אין למדים ממנה על אף הסבירות הגבוהה שלה לשמש מקור.

11 דוגמא לכך במסכת מכות כד ע"א: "אמר רב, מסתפינא מהאי קרא: ואבדתם בגוים. מתקיף לה רב פפא: דלמא כאבידה המתבקשת, דכתיב: תעיתי כשה אובד בקש עבדך! אלא מסיפא דקרא: ואכלה אתכם ארץ אויביכם. מתקיף לה מר זוטרא: דלמא כאכילת קישואין ודילועין!"

"ולמה נכתב? אלא דרוש וקבל ש"כר".¹² כלומר, אע"פ שהלכה זו רחוקה מהוצאתה לפועל הלכה למעשה, או כמעט נמנעת מביטוייה בפועל, אף על פי כן יש מקום לדיון מפורט ונרחב בהלכה זו בבחינת דרוש וקבל ש"כר. ואכן בלשון זו אנו מברכים את ברכת התורה "אשר קדשנו... לעסוק בדברי תורה". על עצם העיסוק בדברי תורה, אף אם הוא אינו למעשה, מקבלים ש"כר. יש מקום להסביר יותר את "דרוש וקבל ש"כר" כעניין מהותי ולא כעניין חיצוני. לדוגמה בכך סורר ומורה שלא היה ולא עתיד להיות, שאינו רק דרוש וקבל ש"כר חיצוני, אלא באופן מהותי משמש כמקור ללימוד עקרונות חינוכיים. כך לדוגמה בסנפיר וקשקשת, שאמרו בגמ' שאכן אין צורך אלא בסימן של הקשקשת, וממילא יש סנפיר, ואינו אלא משום "יגדיל תורה ויאדיר", וגילו על זה רבותינו בעלי הסוד דברים גדולים,¹³ וכן על זה הדרך.

בירור יסודות הדין

טעם נוסף לדיון הארוך במקרים כאלו, הוא בירור היסודות שהביאו לפסיקת הדין. למה הדבר דומה? למעבדה הבאה לברר השפעה של עניין אחד על עניין אחר. על מנת להגיע לתוצאה מדויקת עליה לבודד את כל הפרמטרים האחרים, וכך תגיע לחקר האמת. הוא הדין בתלמוד המשמש כמין מעבדה רוחנית. על מנת להגיע לחקר האמת ובירור גדריו הדין, דנים ביסודותיו. דווקא מתוך הלימוד של מקרה מוזר שיתכן ולא יקרה במציאות אנו למדים מה דינם של כל אותם מקרים שיכולים להתרחש ביום יום.

מגדל הפורח באוויר

בין השאלות הנמצאות בתלמוד ישנן גם כאלה שהובאו כדוגמא למציאויות דמיוניות של חכמי

12 כמו שאמרו במסכת סנהדרין ע"א: "תניא: בן סורר ומורה לא היה ולא עתיד להיות, ולמה נכתב? דרוש וקבל ש"כר, כמאן כרבי יהודה. איבעית אימא רבי שמעון היא. דתניא: אמר רבי שמעון וכי מפני שאכל זה תרטימר בשר ושתה חצי לוג יין האיטלקי אביו ואמו מוציאין אותו לסקלו? אלא לא היה ולא עתיד להיות ולמה נכתב דרוש וקבל ש"כר. אמר רבי יונתן: אני ראיתיו וישבתי על קברו. כמאן אולא הא דתניא: עיר הנדחת לא היתה ולא עתידה להיות ולמה נכתבה דרוש וקבל ש"כר. כמאן כרבי אליעזר, דתניא: רבי אליעזר אומר: כל עיר שיש בה אפילו מזווה אחת אינה נעשית עיר הנדחת. מאי טעמא? אמר קרא: ואת כל שללה תקבוץ אל תוך רחבה ושרפת באש, וכיון דאי איכא מזווה לא אפשר דכתיב: לא תעשון כן לה' אלהיכם. אמר רבי יונתן: אני ראיתיה וישבתי על תילה. כמאן אולא הא דתניא: בית המנוגע לא היה ולא עתיד להיות ולמה נכתב דרוש וקבל ש"כר. כמאן? כרבי אלעזר ברבי שמעון. דתנן: רבי אלעזר ברבי שמעון אומר לעולם אין הבית טמא עד שיראה כשתי גריסין על שתי אבנים בשתי כתלים בקרן זוית ארכו כשני גריסין ורחבו כגריס. מאי טעמא דרבי אלעזר ברבי שמעון? כתיב קיר וכתוב קירות, איזהו קיר שהוא כקירות הוי אומר זה קרן זוית. תניא: אמר רבי אליעזר ברבי צדוק: מקום היה בתחום עזה והיו קורין אותו חורבתא סגירתא. אמר רבי שמעון איש כפר עכו: פעם אחת הלכתי לגליל וראיתי מקום שמציינין אותו ואמרו אבנים מנוגעות פינו לשם".

13 עיין בספר פרדס רימונים כג, יב; שלה"ק עשרה מאמרות מאמר א; ליקוטי הלכות דגים א.

התלמוד, שאין להם כל משמעות מעשית. דוגמא לכך היא הדיון הנרחב בתלמוד ביחס ל"מגדל הפורח באוויר".¹⁴ יש לשער כי חכמי התלמוד עצמם לא העלו על דעתם לעסוק בפיתוח כלי מעופף שכזה, אך כיוון שהועלתה שאלה בדין כזה, עסקו החכמים בכירור בעיה זו מזוויות שונות. בימינו, שאלות אלו כבר אינן נשמעות מגוחכות, והן נראות כפתרון של שאלות מעשיות ביותר. כיוצא בזה דן התלמוד ולאחריו חכמי ישראל במשך הדורות בהזרעה מלאכותית באשה, ובמעמד המשפטי של הוולד הנולד מהפריה שכזו.¹⁵ רק לאחר כאלפיים שנה הפכה שאלה זו למעשית ואקטואלית. מכאן עלינו להסיק להרבה דיונים אחרים שעדיין נראים מוזרים ורחוקים מן המציאות, שייתכן וביום מן הימים יהפכו למעשיים. כבר הדגשנו כי חכמינו לא דנו בעניינים אלו רק על צד המעשה, שיתכן ויהיה בפועל, אלא על מנת לברר את ההלכה על כל צדדיה, בבחינת דרוש וקבל שכה.

תנא היכא קאי

בלימוד התלמוד, פעמים רבות נראה שיש צורך שיהיו ללומד ידיעות מוקדמות. נושאים המובאים בדרך אגב במקום אחד מהווים נושא לדיון ולכירור בפני עצמם במקום אחר. דוגמא יפה לכך היא המשנה הראשונה בתלמוד: "מאימתי קורין את שמע בערבית". בגמרא שם שאלו: "תנא היכא קאי דקתני מאימתי?" ופירש רש"י: "מהיכא קא סליק דתנא ביה חובת קריאת שמע שהתחיל לשאול כאן זמן הקריאה". כלומר, במשנה מובא דיון בשאלת זמן קריאת שמע של ערבית, ואולם הגמרא מעירה שקודם לכן יש לברר את מקור החובה לקרוא קריאת שמע ורק אח"כ לדון בזמנה.¹⁶

בדוגמא הנ"ל התלמוד בירר את אותן השאלות שהועלו בהבנת המשנה. אולם, ברוב הפעמים

14 חגיגה טו ע"ב: "מי זוטרא מאי דכתיב בהו ברבנן איה ספר איה שקל איה ספר את המגדלים. איה סופר - שהיו סופרים כל אותיות שבתורה, איה שוקל - שהיו שוקלים קלין וחמורין שבתורה. איה סופר את המגדלים - שהיו שונים שלש מאות הלכות במגדל הפורח באויר".

15 חגיגה יד ע"ב: "שאלו את בן זומא: בתולה שעייברה, מהו לכהן גדול? מי חיישינן לדשמואל, דאמר שמואל: יכול אני לבעול כמה בעילות בלא דם, או דלמא דשמואל לא שכיחא? אמר להו: דשמואל לא שכיח, וחיישינן שמא באמבטי עיברה. והאמר שמואל: כל שכבת זרע שאינו יורה כחץ אינו מזרעת! מעיקרא נמי יורה כחץ הוה". עיין שו"ת פסקי עוויאל בשאלות הזמן סימן נג, ובשו"ת ציץ אליעזר ח"ט סימן נא - קונטרס רפואה במשפחה, ובשו"ת יביע אומר ח"ח, אבן העזר סימן כא, ועוד.

16 בדומה לכך בראש מסכת תענית: "תנא היכא קאי דקתני מאימתי? תנא התם קאי, דקתני: מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים, ושואלין בברכת השנים, והבדלה בחונן הדעת. וקתני: מאימתי מזכירין גבורות גשמים. וליתני התם, מאי שנא דשביקה עד הכא? אלא: תנא מראש השנה סליק, דתנן: ובחג נידונין על המים. ואידי דתנא ובחג נידונין על המים, תנא מאימתי מזכירין גבורות גשמים".

מובאים בגמרא הנחות יסוד מסוימות או מושגים שאינם מבוררים די הצורך,¹⁷ אלא מסתמכים על כך שהלומד יעיין במקום בו הם התבררו, או שהוא כבר מבין ויודע מושג זה.

אין לראות בדרך זו חיסרון בעריכת הגמרא אלא יתרון, וכעין שכתב רבי יצחק דמן עכו, תלמיד הרמב"ן, בספרו מאירת עיניים: "רבינא ורב אשי ז"ל אשר כתבו את התלמוד, שהיא תורה שבעל פה למען לא ישכח מישראל, מה ראו לכתוב על דרך משא ומתן? ... מכלל שבהשגחה פרטית ובכח רוח אלהין קדישין יתירא דיהות בהון עבדי הכי!". רוצה לומר, דווקא המשא ומתן התלמודי שאינו בנוי כחוקה המסודרת לפי נושאים וסעיפים אלא בשיח תוסס ודינאמי, סוחף עמו את הלומד אל תוככי בית המדרש של התנאים והאמוראים. הלומד אינו יכול לעמוד מבחוץ, הוא נכנס ומצטרף אל הדיון ושותף פעיל לשלבי השונים.¹⁸

התורה שבעל פה הכתובה

בלשון המשנה שלפנינו ניתן למצוא עקבות ברורים לכך, שהיא נכתבה על פי אותו סדר שהיא נשנתה בעל פה. ידיעה זו יש בה כדי להאיר לנו את הבנת סדרן של המשניות הכתובות בתלמוד. דוגמא מפורשת לכך הם המשניות בתחילת מסכת ברכות:

משנה א

מאימתי קורין את שמע בערבית משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן עד סוף האשמורה הראשונה דברי רבי אליעזר, וחכמים אומרים עד חצות. רבן גמליאל אומר: עד שיעלה עמוד השחר. מעשה שבאו בניו מבית המשתה, אמרו לו: לא קרינו את שמע. אמר להם: אם לא עלה

17 מלבד מקומות מסוימים בהם הגמרא נוקטת בלשון "גופא". כלומר, לגופו של עניין בירור של מושג או דין שהובא כבדרך אגב.

18 כך יש להבין גם את אותם קטעי תלמוד ודיונים סביבם נסובו תנאים ואמוראים מדורות שונים, כאשר לפעמים פער השנים ביניהם קרוב לחמש מאות שנים, כדוגמת המובא בתלמוד מסכת מגילה ה, א: "תניא, רבי אליעזר אומר: אסתר ברוח הקודש נאמרה, שנאמר ויאמר המן בלבו. רבי עקיבא אומר: אסתר ברוח הקודש נאמרה, שנאמר ותהי אסתר נשאת חן בעיני כל ראייה. רבי מאיר אומר: אסתר ברוח הקודש נאמרה, שנאמר ויודע הדבר למרדכי. רבי יוסי בן דורמסקית אומר: אסתר ברוח הקודש נאמרה, שנאמר ובבזה לא שלחו את ידם. אמר שמואל: אי הואי התם הוה אמינא מלתא דעדיפא מכולהו, שנאמר קימו וקבלו - קימו למעלה מה שקיבלו למטה. אמר רבא: לכולהו אית להו פירכא, לבר מדשמואל דלית ליה פירכא. דרבי אליעזר - סברא הוא, דלא הוה איגיש דחשיב למלכא כוותיה, והאי כי קא מפיש טובא ואמר - אדעתיה דנפשיה קאמר. דרבי עקיבא - דלמא כרבי אלעזר, דאמר: מלמד שכל אחד ואחד נדמתה לו כאומתו. והא דרבי מאיר - דלמא כרבי חייא בר אבא, דאמר: בגתן ותרש שני טרשיים היו. והא דרבי יוסי בן דורמסקית - דלמא פריסתקי שדור. דשמואל - ודאי לית ליה פירכא. אמר רבינא: היינו דאמרי אינשי: טבא חדא פלפלתא חריפתא ממלי צני קרי". דברי שמואל שאמר אילו הייתי שם הייתי אומר דבר עדיף מכולם, נכנסו לדיון, ונדונו אף בימי רבינא מאות שנים אחר כך. בדרך זו הופך התלמוד לבית המדרש החי של עם ישראל לדורותיו.

עמוד השחר חייבין אתם לקרות. ולא זו בלבד אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות, מצותן עד שיעלה עמוד השחר. הקטר חלבים ואברים מצותן עד שיעלה עמוד השחר, וכל הנאכלין ליום אחד מצותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן למה אמרו חכמים עד חצות? כדי להרחיק אדם מן העבירה.

משנה ב

מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן. רבי אליעזר אומר: בין תכלת לכרתי. וגומרה עד הנץ החמה. רבי יהושע אומר: עד שלש שעות, שכן דרך בני מלכים לעמוד בשלש שעות. הקורא מכאן ואילך לא הפסידה, כאדם הקורא בתורה.

משנה ד

בשחר מברך שתיים לפניה ואחת לאחריה, ובערב שתיים לפניה ושתיים לאחריה. אחת ארוכה ואחת קצרה. מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לקצר אינו רשאי להאריך. לחתום אינו רשאי שלא לחתום, ושלא לחתום אינו רשאי לחתום.

כבר בגמרא מעירים על סדר המשניות: "תנא פתח בערבית והדר תני בשחרית? עד דקאי בשחרית - פריש מילי דשחרית, והדר פריש מילי דערבית". [תרגום: התנא פתח בערבית וחזר ושנה בשחרית. וכיוון שעסק בשחרית פירש ענייני שחרית, וחזר לפרש אח"כ ענייני ערבית]. בדרך זו היה קל יותר לתנאים, ששנו את המשניות בעל פה, לזכור אותן על הסדר, כאשר ישנו חוט מקשר בין משנה למשנה.

דרך נוספת לזכירה של מספר משניות יחדיו, הן משניות בעלות תבנית דומה, אף שעוסקות בעניינים שונים, וכמו ששנינו בפרק א של מסכת מגילה:

משנה ד

קראו את המגילה באדר הראשון ונתעברה השנה קורין אותה באדר שני.
אין בין אדר הראשון לאדר השני אלא קריאת המגילה ומתנות לאביונים.

משנה ה

אין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד.
אין בין שבת ליום הכפורים אלא שזה זדונו בידי אדם וזה זדונו בכרת.

משנה ו

אין בין המודר הנאה מחבירו למודר ממנו מאכל אלא דריסת הרגל וכלים, שאין עושין בהן אוכל נפש.
אין בין נדרים לנדבות אלא שהנדרים חייב באחריותן ונדבות אינו חייב באחריותן.

משנה ז

אין בין זב הרואה שתי ראיות לרואה שלש אלא קרבן.

אין בין מצורע מוסגר למצורע מוחלט אלא פריעה ופרימה.
אין בין טהור מתוך הסגר לטהור מתוך החלט אלא תגלחת וצפרים.

משניות אלו גם כן נכתבו כדרך שנשנו על פה. התבנית הקבועה של משניות אלו הקלה על התנא אשר שינן אותן על פה, וכך הם מובאים בפנינו יחדיו על אף השוני בתכנים שלהן.¹⁹

אגב גררא

דרך התלמוד לעבור דרך שטף הדברים לעניין אחר שאינו קשור לנושא הכללי, כאילו נשתרבב שלא בכוונה תחילה, ונכנס אל תוך דיון זה רק משום שנכרך למשפט שקדמו, אף שהוא נידון בהרחבה במקום אחר.

מהלך זה, שבדרך כלל בא כתירוץ לקשר ענייני שבין שני קטעים סמוכים וכיוצא בזה, נקרא אגב גררא. בתלמוד מופיע ביטוי זה במפורש רק במקומות בודדים,²⁰ אך הראשונים עושים בו שימוש נרחב בפרשנותם על הש"ס. כך נוהג ר' מנחם המאירי להעיר, וכפי שכתב לדוגמה בפתיחתו למסכת ראש השנה: "וזהו עניין המסכת דרך כלל, אלא שיתגלגלו בו דברים, יתבארו בה שלא בשלמות מענין עורלה ושאר עניינים אגב גררא".²¹

19 אף בגמרא יש חיבור בין אמרות העוסקות בנושאים שונים כאשר הצד השווה שבין האמרות השונות הוא בעל המאמר וכדומה דוגמא לכך במגילה טו, א: "אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: מלמד שלבשתה רוח הקדש, כתיב הכא ותלבש וכתיב התם ורוח לבשה את עמשי. ואמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: לעולם אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך, שהרי שני גדולי הדור ברכום שני הדיוטות ונתקיימה בהן, ואלו הן: דוד ודניאל, דוד - דברכיה ארונה, דכתיב ויאמר ארונה אל המלך וגו'. דניאל - דברכיה דריש, דכתיב אלהך די אנת פלח לה בתדירא הוא ישיבניך. ואמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך, שהרי אבימלך קלל את שרה הנה הוא לך כסות עינים, ונתקיים בזרעה - ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו. ואמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: בא וראה שלא כמדת הקדוש ברוך הוא מדת בשר ודם; מדת בשר ודם - אדם שופת קדרה ואחר כך נותן לתוכה מים, אבל הקדוש ברוך הוא - נותן מים ואחר כך שופת הקדרה, לקיים מה שנאמר לקול תתו המון מים בשמים. ואמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם, שנאמר: ותאמר אסתר למלך בשם מרדכי. ואמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: צדיק אבד - לדורו אבד. משל לאדם שאבדה לו מרגלית, כל מקום שהיא - מרגלית שמה, לא אבדה אלא לבעלה. וכל זה איננו שוה לי, אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: בשעה שראה המן את מרדכי יושב בשער המלך אמר כל זה איננו שוה לי". בדיונים בבית המדרש הועלתה אמרה הנוגעת לעניין הנדון, מתוך כך הובאו אמרות נוספות משמו של אותו חכם, וכך הם נקבעו בתלמוד לדורות. אנו רואים שוב את הניסיון של עורכי התלמוד להנציח בית מדרש חי כהווייתו בין דפי הש"ס.

20 ראה לדוגמא: בבא מציעא ד ע"ב: "מאי קמ"ל זוקקין. תנינא: זוקקין הנכסים שאין להן אחריות את הנכסים שיש להן אחריות לישבע עליהם? הכא עיקר התם אגב גררא נסבה".

21 וכ"כ על ברכות יא ע"א: "לא יצא שמא ימשך אחר שולחנו, ויש חולקים בזה בקצת הדברים, אלא שאע"פ שבאה בפרק זה אגב גררא, עיקר מקומה במסכת סוכה ושם יתבאר ענינה בע"ה". וכן בתענית ה', א: "מאחר שהתחיל במשנה שלפניה אגב גררא להודיע זמן שאילת גשמים מתי הוא מתחיל, אע"פ שלא נתבאר בו כל הצורך, בא עכשיו

הרמב"ם באגרתו מספר, כי מסיבה זו, שדרך המסכת להתגלגל לנושאים שונים, הוא עצמו לא ידע להשיב לשואל שבא אליו במיוחד לשאול אותו למקורה של הלכה מסוימת שפסק בהלכות רוצח. הרמב"ם חיפש ולא מצא את מקור ההלכה אלא רק אחרי שהשואל הלך, נזכר הרמב"ם כי ההלכה נמצאת אמנם במפורש בתלמוד, אך היא לא נמצאת במקומה הראוי אלא מובאת כדרך אגב, במסכת יבמות שבסדר נשים, דבר שלא עלה על דעתו תחילה. כך כתב לרבי פנחס ב"ר משולם:

בא אלי הדיין החסיד וקונטרס מן החיבור (משנה תורה) בידו יש בו הלכות רוצח מספר נזיקין. והראה לי הלכה אחת ואמר לי: קרא זו וקראתי אותה, אמרתי לו: מה ספק בזה? אמר לי: באיזה מקום נאמרו דברים אלו? אמרתי לו: במקומו או בפרק ואלו הן הגולים במסכת מכות בסדר נזיקין או במסכת סנהדרין, בדיני רוצח, אמר לי: כבר חזרתי על הכל ולא מצאתי לא בירושלמי ולא בתוספתא, השתוממתי כמו שעה ואמרתי לו: אני זוכר שבמקום פלוני ממסכת גיטין נתפרשו דברים אלו, הוצאתי מסכת גיטין, וחיפשתי ולא מצאתי, תמהתי ונבהלת, ואמרתי: היכן נאמרו דברים אלו? הגח עתה עד שאזכור מקומו, הוא יצא ואני נזכרתי.²² שלחתי שליח והחזרתיו. והראיתי לו הדברים מפורשים בגמרא יבמות בסדר נשים אגב גררא.

כעין זה כתב הרשב"א בחידושו על הנאמר במשנה בשבת (נב, ב): "במה בהמה יוצאה ובמה אינה יוצאה: יוצא הגמל באפסר ונאקה בחטם ולובדקים בפרומביא וסוס בשיר. וכל בעלי השיר יוצאין בשיר ונמשכין בשיר, ומזין עליהן וטובלן במקומן". החלק הראשון של המשנה עוסק בשאלה במה מותר לבהמה לצאת מרשות לרשות, שהרי האדם מצווה על שביתת בהמתו בשבת, ואסור לה להוציא משא, אלא אם כן זהו דבר שנשמרת בו ודרכה לצאת בו, אז נחשב הוא לה כתכשיט ולא כמשא. אולם החלק השני בעניין הזאה וטבילה השתייכותו למסכת שבת איננה ברורה. כתב על כך הרשב"א:

וטובלן במקומן. איכא למידק אמאי לא איקשו הכא: טבילה מאן דכר שמייה?... ותירץ ר"ת ז"ל דאיירי הכא בדין של כלים איזה מותר לצאת בו ואיזה אסור, אגב גררא נמי איירי בדין טבילתן, דהכי אורחא דתלמודא, דההיא דהקטע יוצא בקב שלו ואם יש לו בית קבול כתותין - טמא.

לכאור במשנה זו זמן שאלה עד היכן הוא מגיע". ושוב חוזר המאירי במסכת מועד קטן (י"א, ב) על דרכו של התלמוד "זהו שורש הפרק, אלא שיתגלגלו בו ענינים אגב גררא כענין סוגית התלמוד על הדרך שיתבאר".

22 ההלכה המדוברת פה נמצאת בהלכות 'רוצח ושמירת הנפש' פ"ה ה"ב: "אין הרוצח בשגגה גולה אלא אם כן מת הנהרג מיד אבל אם חבל בו בשגגה א"פ שאמרוהו למיתה וחלה ומת אינו גולה שמה הוא קירב את מיתת עצמו או הרוח נכנסה בחבורתו והרגתהו". אכן מקור הלכה זו ביבמות דף קכ ע"ב גם מה שזכר הרמב"ם בראשונה שהוא במסכת גיטין נכון הוא ומופיע שם בדף ע ע"ב.

גם בעלי התוספות משתמשים בעיקרון זה של תירוץ אנב גררא²³, ואף מצאנו בדבריהם חידוש במה שנקרא בלשונם: "אנב גררא לגררא"²⁴. כתיבה בדרך משתלשלת זו של התלמוד, ולא בעריכת נושאים וסעיפים, משקפת את דרך הלימוד של חכמי התלמוד ומכניסה את הלומדים בו אל תוך בית מדרשם, בדרך זו שותף הלומד ליצירת הרוח הכבירה של עם ישראל בכל הדורות.

לחזור ללימוד בעל פה

בימיו של רבי יהודה הנשיא נכתבה התורה שבעל פה. למרות האיסור לכתוב דברים שבעל פה: "דברים שבעל פה אי אתה רשאי לכותבן" (גיטין ס ע"ב), ראה רבי צורך בסידור ושימור כל ההלכות. פעולה כבירה זו נסמכה על הפסוק: "עת לעשות לה' הפרו תורתך" (תהלים קיט, קכו). על תקופתו המיוחדת של רבי אשר בגינה התאפשרה לו עבודה גדולה זו מרחיב רש"י במסכת בבא מציעא:

לפי שמשרבו תלמידי שמאי והלל, שהיו לפניו שלושה דורות, רבו מחלוקות בתורה ונעשית כשתי תורות, מתוך עול שעבוד מלכויות וגזרות שהיו גוזרין עליהן, ומתוך כך לא היו יכולים לתת לב לברר דברי החולקים עד ימיו של רבי, שנתן הקב"ה לו חן בעיני אנטונינוס מלך רומי, כדאמרינן בעבודה זרה (י, ב) ונחו מצרה, ושלח וקבץ כל תלמידי ארץ ישראל. ועד ימיו לא היו המסכתות סדורות, אלא כל תלמיד ששמע דבר מפי גדול הימנו גרסה, ונתן סימנים: הלכה פלונית ופלונית שמעתי משם פלוני. וכשנתקבצו אמר כל אחד מה ששמע ונתנו לב לברר טעמי המחלוקת, דברי מי ראויין לקיים. וסידרו המסכתות; דברי נזיקין לבדם, ודברי יבמות לבדם, ודברי קדשים לבדם. וסתם נמי במשנה דברי יחידים שראה רבי את דבריהם, ושנאן סתם כדי לקבוע הלכה כמותם.²⁵

ישנה מחלוקת בראשונים האם רבי יהודה הנשיא ערך את המשניות בסדרים בעל פה בלבד או אף כתב את המשניות. הסוגיה במסכת עירובין (סב ע"ב) עוסקת באיסור שעל תלמיד להורות הוראה במקום רבו, ומספרת על כך שרב חסדא לא הורה בפני רב הונא רבו אפילו בעניינים

23 עיין סוכה דף מא ע"א ד"ה 'ושיהא יום הינפ כולו אסור' - "הרבה תקנות תיקן רבן יוחנן בן זכאי אלא הנך תרתי תיקן יחד להכי תני הכא יום הנפ אנב גררא".

24 עיין מועד קטן דף ח ע"א ד"ה 'ולערב אינו מתבטל ואמר רבי חסדא': "בלא דרב חסדא הקשה היטב אלא כך רגילות הש"ס אנב גררא להביא פירוש הברייתא דאפילו צוררין לו בסדינו אינו מתאבל לערב ויש מפרשים דארישא קאי אפילו צוררין לו בסדינו כמה ימים צריך להתאבל כל זמן שרואה אותן ופירוש קמא ניחא טפי אבל לא שייך הכא כל כך לפירוש ראשון דהא מסיפא אינו מתאבל לערב לא מצי להקשות על המשנה כי אם מרישא וצריך לומר דמייתי סיפא אנב גררא והא דרב חסדא אנב גררא לגררא".

25 בבא מציעא לג ע"ב, רש"י ד"ה 'בימי רבי נשנית משנה זו'

פשוטים כגון אלו הכתובים במגילת תענית. רש"י שם הסביר מדוע נקטו כדוגמה דווקא את מגילת תענית: "נקט מגילת תענית, שלא היתה דבר הלכה כתובה בימיהן, אפילו אות אחת חוץ ממגילת תענית, ולהכי קרי לה מגלה". אם כן לדעת רש"י אף המשנה לא הייתה כתובה אלא גרסוה על פה.

לעומתו משמע מהרמב"ם, שרבי אף כתב את המשניות, וכמו שכתב הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה וז"ל:

רבינו הקדוש חיבר המשנה. ומימות משה רבינו ועד רבינו הקדוש לא חיברו חבור שמלמדין אותו ברבים בתורה שבעל פה. אלא בכל דור ודור ראש בית דין או נביא שהיה באותו הדור כותב לעצמו זכרון השמועות ששמע מרבותיו והוא מלמד על פה ברבים. וכן כל אחד ואחד כותב לעצמו כפי כחו מביאור התורה ומהלכותיה כמו ששמע. ומדברים שנתחדשו בכל דור ודור בדינים שלא למדום מפי השמועה אלא במדה משלש עשרה מדות, והסכימו עליהם בית דין הגדול. וכן היה הדבר תמיד עד רבינו הקדוש, והוא קיבץ כל השמועות וכל הדינים וכל הביאורים והפירושים ששמעו ממשה רבינו, ושלמדו בית דין שבכל דור ודור בכל התורה כולה וחיבר מהכל ספר המשנה. ושננו לחכמים ברבים ונגלה לכל ישראל וכתבוהו כולם. ורבצו בכל מקום. כדי שלא תשתכח תורה שבעל פה מישראל.

כיום, אנו דור התחייה והגאולה, שזכינו לשוב לארצנו, ולבסס ישיבות ולומדי תורה רבים, ורואים ומתברכים בתלמידי חכמים רבים, ובריבוי הדעת אף בלימוד הדף היומי בארץ ובעולם, אולי הגיעה העת לחזור ולשנן מחדש את התורה שבעל פה, שנכתבה בדורו של רבי לפני יציאת מרכזי התורה בארץ לגלות לפי האמור לעיל, על פי עקרונות אשר יקלו על המשננים אותה לזוכרה על פה, ואולם עתה מששבנו לארצנו, ומרכז התורה העיקרי הוא בארץ ישראל, עלינו לשוב ולשננה על פה, ואולי לימוד זה יקרב לנו את בוא הגאולה במהרה בימינו אמן.